

МОНГОЛЬСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт истории и
этнологии

МЕЖДУНАРОДНАЯ
АССОЦИАЦИЯ
МОНГОЛОВЕДОВ

РОССИЙСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт восточных
рукописей

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВ: КОЛЛЕКЦИИ РУКОПИСЕЙ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ

IV

**Международная конференция
при поддержке Президента Монголии**

18-19 апреля, 2019. Улан-Батор

Сборник докладов

Санкт-Петербург — Улан-Батор
2021

ННА 63.4
ДAA 930.1
М-694

Ответственный редактор:	Академик С.Чулуун
Научные редакторы:	доктор филол. наук И.В.Кульганек Ph.D Н.Хишигт
Редакторы, составители:	Ph.D Б.Нацагдорж канд. филол. наук. Н.С.Яхонтова

Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов. Сборник докладов IV международной научной конференции. 18—19 апреля 2019 г. Улан-Батор. Россия. СПб.—УБ. 2021 г. —276 с.,

Сборник представляет собой собрание докладов IV международной научной конференции “Культурное наследие монголов: коллекции рукописей и архивных документов”, организованной Институтом истории и археологии МАН, Ассоциацией международных монголоведов и Институтом восточных рукописей РАН в г. Улан-Батор, 18—19 апреля 2019 г.

Основой для конференции стали рукописные фонды и архивы, хранящие документы и материалы по истории, культуре, этнографии, политике, языку монгольских народов. В сборнике публикуются доклады, освещающие историю монголоведения, а также доклады, посвященные рукописным материалам о материальной культуре монголов, их письменному наследию, художественному творчеству, экспедициям и разным сторонам жизни традиционного и современного монгольского общества.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Институт истории и этнологии МАН, 2021 г.
© Институт восточных рукописей РАН, 2021 г.
© Международная ассоциация монголоведов, 2021 г.

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Түүх, угсаатны зүйн
хүрээлэн

ОЛОН УЛСЫН
МОНГОЛ СУДЛАЛЫН
ХОЛБОО

ОРОСЫН ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ АКАДЕМИ
Дорно дахины гар
бичмэлийн хүрээлэн

МОНГОЛЧУУДЫН СОЁЛЫН ӨВ: ГАР БИЧМЭЛ БА АРХИВЫН БАРИМТЫН ЦУГЛУУЛГА

IV

Монгол улсын ерөнхийлөгчийн ивээл дор
зохион байгуулсан

Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурал

2019 оны 4 сарын 18-19
Монгол улсын Улаанбаатар хот

Илтгэлүүдийн эмхэтгэл

Санкт-Петербург - Улаанбаатар
2021

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Хариуцлагатай редактор: Академич С.Чулуун

Эрдэм шинжилгээний редактор:

Хэл бичгийн ухааны доктор И.В.Кульганек

Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Н.Хишигт

Редактор, эмхэтгэгчид:

Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Б.Нацагдорж

Хэлшинжлэлийн дэд эрдэмтэн Н.С.Яхонтова

Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга

- IV. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. Монгол улс, Улаанбаатар хот. 2019 оны 4 дүгээр сарын 18-19. Санкт-Петербург-Улаанбаатар., 2019 г. 276 тал.

Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн, Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн болон Олон Улсын Монгол судлалын холбооноос 2019 оны 4 дүгээр сарын 18-19-нд Монгол улсын Улаанбаатар хотноо “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга” 4 дэх удаагийн олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлыг зохион байгуулав.

ОХУ, Монгол улсын гар бичмэлийн сан хөмрөг, архивуудад хадгалагдаж байгаа монгол угсаатан ард түмнүүдийн түүх, хэл, соёлын арвин баялаг эх сурвалж нь тус хурлын эх суурь болсон юм. Эмхэтгэлд монгол судлалын түүх, дэлхийн ба Монгол, Оросын шинжлэх ухааны байдал, монголчуудын эдийн соёл, бичгийн өв, уран сайхны бүтээл туурвил, Монголын уламжлалт болон орчин үеийн нийгмийн асуудлыг тусгасан гар бичмэл, баримт, эх хэрэглэгдэхүүнийг судлан шинжилсэн илтгэлүүд багтсан болно.

ISBN 978-9919-9646-7-2

DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, 2021

© ОХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн, 2021.

© Олон улсын Монгол судлалын холбоо, 2021.

MONGOLIAN
ACADEMY OF
SCIENCES
Institute of History
and Ethnology

INTERNATIONAL
ASSOCIATION FOR
MONGOL STUDIES

RUSSIAN ACADEMY
OF SCIENCES
Institute of Oriental
Manuscripts

CULTURAL HERITAGE OF THE MONGOLS: MANUSCRIPT AND ARCHIVAL COLLECTIONS

IV

**International Conference
Under the Patronage of the President of Mongolia**

April 18-19, 2019. Ulaanbaatar, Mongolia

Proceedings

St. Petersburg — Ulaanbaatar
2021

ННА 63.4
ДAA 930.1
М-694

Managing Editor:	Academician S.Chuluun
Scientific Editors:	Dr.Sc. (Philology) I.V.Kulganek Ph.D (History) N.Khishigt
Editor, compiler:	Ph.D (History) B.Natsagdorj Cand. Sc. (Philology) N.S.Yakhontova

Cultural heritage of the Mongols: manuscripts and archival collections. Papers of the IV International Conference, April 18-19, 2019. Ulaanbaatar, Mongolia. St.Petersburg —Ulaanbaatar 2019, 276 pages.

This is a collection of papers, presented at the Fourth International Conference organized by the Institute of History and Archeology of the Mongolian Academy of Sciences, the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences and the International Association for Mongol Studies which was held in Ulaanbaatar on April 18-19, 2019.

The basis for the conference was hand-written funds and archives, storing documents and materials on history, culture, ethnography, politics and language of the Mongolian peoples. The collection publishes reports on the history of Mongolian studies, as well as reports on handwritten material on the Mongolian culture, their written heritage, artistic creativity, expeditions and the problems of traditional and Modern Mongolian society.

ISBN 978-9919-9646-7-2
DOI 10.25882/z7ch-tr43

© Institute of History and Ethnology, MAS 2021
© Institute of Oriental Manuscripts, RAS 2021
© International Association for Mongol Studies, 2021

ГАРЧИГ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Өмнөтгөл (С.Чулуун)	9
<i>Г.Ариунтуяа</i>	
Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив дахь Ж.Цэвээний хувийн хөмрөг	11
<i>Д.Баярсайхан</i>	
Монголчуудын тухай XIII-XIV зууны Армян сурвалжийн тойм	23
<i>Ts.P.Vanchikova</i>	
Folklore Heritage of the Buryats in the Funds of the COMX and Problems of its Research and Conservation	35
<i>Ж.Гэрэлбадрах</i>	
Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт буй нутгийн зургийн цуглуулга	43
<i>Л.С.Дампилова</i>	
Шаманские материалы в фонде Т.К.Алексеевой в ЦВРК ИМБТ СО РАН	57
<i>Ж.Долгорсүрэн</i>	
Эрдэмтэн, зохиолч, найруулагч, орчуулагч Э.Оюун: хэвлэгдээгүй гар бичмэл, намтрын баримтууд	65
<i>Г.А.Дырхеева</i>	
Традиционная письменная культура Бурят: социолингвистический аспект	73
<i>Г.А.Гребенищикова</i>	
Монголия в планах Военного и Морского ведомств России в 1903-1913 годах	84
<i>В.Ю.Жуков, И.В.Кульганек</i>	
«История монголов» О.М.Ковалевского: первое прочтение	98
<i>И.М.Захарова, М.В.Мандрик</i>	
К вопросу о деятельности Советника при Монгольском правительстве П.А.Витте	107
<i>С.Мөнхсайхан</i>	
Уламжлалт монгол хэл зүйн бичгүүдийн хэл шинжлэлийн ач холбогдол хийгээд сурвалж бичгийн үнэ цэнэ	121
<i>Б.Нацагдорж</i>	
Тод үсгийн нэгэн захидлаас <i>Ойрад</i> хэмээх нэрийн тухай тодруулах нь	136

Д.А.Носов

Россыпи документов В.А.Казакевича: отчеты о поездках
по Монголии 1923—1925 гг. 149

К.В.Орлова

Документальное наследие калмыков: письма калмыцких ханов 160

Р.Ю.Почекаев

Суд и процесс в монгольских «Хождениях в ад» 167

Г.Сэр-Од

Монгол Улсын Үндэсний төв архивын сан хөмрөг дэх
Тамга, захирлага, тэмдгийн цуглуулга хөмрөг 176

М.В.Федорова

Монгольские фотоколлекции конца XIX — начала XX вв.
в собрании Российского этнографического музея, как источник
для изучения традиционной культуры монголов 186

Ц.Цэрэндорж

XV-XVIII зууны Солонгос сурвалж дахь Монголын түүхэнд
холбогдох мэдээ баримтаас 204

Д.Энхцэцэг

Монгол – Мингийн харилцаа: захидал бичгийн тухай 219

Ц.Энхчимэг

“Төмөрийн цаазын бичиг”: Монголын эзэнт гүрний түүхийн
чухал сурвалж болох нь 240

Н.С.Яхонтова

Аспиранты из Монголии в Академии наук 250

Сведения об авторах 268

Зохиогчдын танилцуулга 272

Ж.Гэрэлбадрах

**МОНГОЛ УЛСЫН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ,
ГЕОДЕЗИ, ЗУРАГЗҮЙН ГАЗРЫН АРХИВТ БУЙ
НУТГИЙН ЗУРГИЙН ЦУГЛУУЛГА**

DOI 10.25882/xjy2-qx16

Монгол улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт Монголын нутгийн зургийн баялаг фонд хадгалагдаж байна. БНМАУ-ын СнЗ-ийн шийдвэрээр хуучин нутгийн зургуудыг цуглуулж, эмхтгэн хэвлүүлэх ажлын хүрээнд Монгол нутгийн зургийн тусгай фондыг 1980-аад оны дундуур байгуулжээ. Эдгээр зургуудын заримыг нь 1986 болон 1987 онд 4 ботиор хуулбарлаж зуран хэвлүүлжээ. Тус фондод Монголын аймаг, хошуу, гэр харуул, өртөө замыг дүрсэлсэн нийт 182 нутгийн зураг хадгалагдаж буйгаас Халхын Сэцэн хан аймгийн 71, Түшээт хан аймгийн 52, Сайн ноён аймгийн 38, Жавзандамба хутагтын шавийн 2, Ховдын хязгаарын 2, Хөлөнбуйрын барга хошуудын 2, харуулын 11 болон бусад 4 зүйлийн зураг байгаа болно. Он цагийн хувьд хамгийн эртнийх нь 1780 онд холбогдох бол хамгийн эцсийнх нь 1927 онд холбогдох зураг байна. Эдгээр нутгийн зургуудыг зориулалт, бүтээсэн он цаг, хийсэн материал, дарсан тамганы дардас зэргээр нь ангилан үзэж болох юм. Тус фондын нутгийн зургууд нь XVIII-XX зууны Монголын аймаг хошуудын нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлт болон сүм хийд, өртөө, харуул, зам харилцаа, Халх-Баргын хилийн тухай тодорхой ойлголт өгч чадах үнэт эх сурвалж болно.

Түлхүүр үгс: Монгол нутгийн зураг, хийсэн материал, он цаг

J.Gerelbadrakh

**THE PICTORIAL MAPS COLLECTION IN THE ARCHIVES
OF THE AGENCY OF LAND MANAGEMENT, GEODESY AND
CARTOGRAPHY OF MONGOLIA**

The Archives of the Agency of Land management, Geodesy and Cartography of Mongolia has a valuable Mongolian pictorial maps fund. By the decision of Soviet of Ministry (Government) of the Mongolian People's Republic to study, collect and print the old maps, a special fund of pictorial maps of the

Mongols was created in the middle of 1980s. Some of the maps were published in 4 volumes in 1986 and 1987. In the fund, totally 182 local maps are being preserved which included of old Mongolian aimags, banners, border guards, post-station. There are Sečen qan aimag of Qalqa-71, Tüsiyetü qan aimag of Qalqa-52, Sayin noyan aimag of Qalqa-38, Jibzundamba's Great šabi (Buddhist admin. unit)-2, Qobdu region-2, Bargu banners of the Kulunbuyir-2, Border guards-11 and other maps-4. In chronology, the earliest map belongs to 1780 while as the latest one is in 1927. These pictorial maps may be classified by their affiliation, chronology, material, colours, map scale and seal. The Mongolian pictorial maps, which are being preserved in Archives of the Agency of Land management, Geodesy and Cartography of Mongolia became valuable source to study the correction of territory dispensation of Mongolian aimags and banners, position of main monasteries and post stations, road direction, state border guards and Qalqa-Bargu border guards of the 18th and early 20th centuries.

Keywords: Mongolian pictorial maps, date, used materials

Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын архивт нутгийн зургийн нэгэн сайхан цуглуулга бий. Юуны өмнө тэдгээр Монгол нутгийн зургуудыг тусгай хөмрөг болгон энд цуглуулсан, хадгалах болсон түүхийг товч хэдий ч өгүүлэх хэрэгтэй.

1980 онд БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлөөс Монголын эртний аймаг, хошуудын нутгийн зургийг төвлөрүүлэн хадгалах тухай нууцын зэрэглэлтэй тогтоол гаргажээ. СнЗ-ийн 1980 оны 4 дүгээр сарын 17-ны өдрийн 149-р тогтоолын 7 дугаар зүйлд “БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр, эртний аймаг, хошуудын нутгийн хуваарийг тогтоосон түүхийн холбогдолтой газрын зургуудыг нэгтгэн төвлөрүүлж, эмхэтгэн хадгалуулах зорилгоор Барилга-Архитектурын комиссын Улсын геодези, зураг зүйн газарт шилжүүлэхийг” НАХЯ болон ШУА-д даалгасан байдаг. Нууцын зэрэглэлтэй дээрх тогтоолын дагуу НАХЯ-ны харьяа Улсын Түүхийн Төв Архив, ШУА-ийн харьяа Улсын Төв Номын Сангийн сан хөмрөгт тус тус хадгалагдаж байсан Монголын аймаг, хошуудын нутгийн зургийг Улсын геодези, зураг зүйн газарт татан төвлөрүүлэн ажил эхэлжээ. Чингэж 1980-ад оны эхэн үед БНМАУ-ын Улсын геодези, зураг зүйн газарт Монголын аймаг, хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургийн нэгдсэн сан хөмрөг бий болсон байна.

Төдий удалгүй Монголын аймаг, хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургийн цомог хийх ажил эхэлжээ. Уг ажилд зохиолч, түүхч Лха. Дарьсүрэн абугайн тэргүүлэн Улсын геодези, зурагзүйн газрын ажилтан

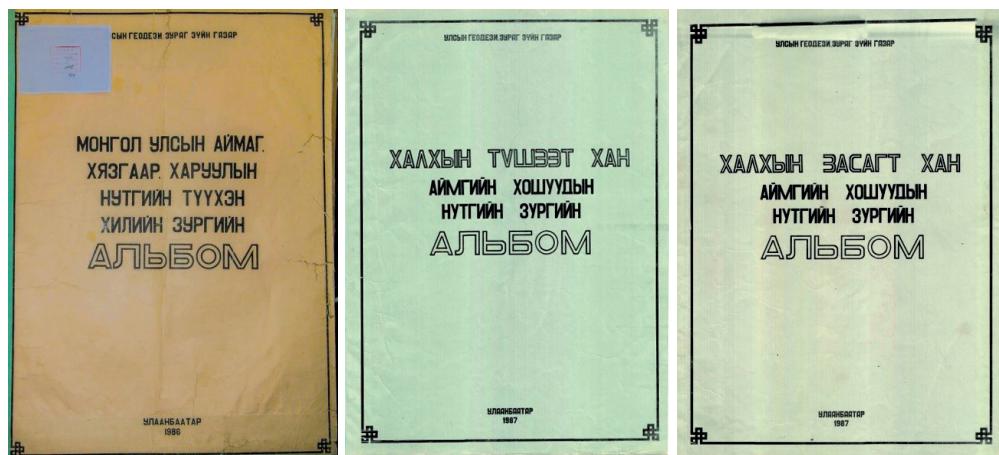
А.Суусар, Б.Рагчаа нарын 10 гаруй хүн оролцсон байна. Цомог хийх ажил 1984 оноос эхлэн явагдаж, нийт 5 дэвтэр цомог хэвлэн гаргажээ.

Эхний хоёр дэвтэр “Монгол улсын аймаг, хязгаар, харуулын нутгийн түүхэн хилийн зургийн альбом” (26 зурагтай), “Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом” (26 зурагтай) гэсэн нэрээр 1986 онд хэвлэгдэн гарав¹. Удаах гурван дэвтэр 1987 онд гарсан нь Засагт хан аймаг (21 зурагтай), Түшээт хан аймаг (22 зурагтай), Сайн ноён хан аймгийн (32 зурагтай) хошууны нутгийн зургийн альбом юм². Дээрх 5 цомогт,

- нутгийн зургийг 70 x 50 см хүрээнд багтаан хэвлэсэн,
- зарим хар цагаан нутгийн зургийг өнгөт болгосон,
- нутгийн зурагт буй уул, овоо, гол, нуур булаг, сүм хийд, гэр өргөөг араб тоогоор дугаарласан,
- тэрхүү дугаарын дагуу худам монгол бичгээс шинэ үсэгт хөрвүүлэн тусад нь жагсаан бичсэн зэрэг ажилбарууд хийгдсэн юм.

Нутгийн зургийн цомгийг өргөн олон нийтэд бус, албан хэрэгцээнд зориулан хэвлэснийг “нууц” гэсэн улаан өнгийн тэмдэг дарснаас харж болно. Эдгээр цомгийг Улсын геодези, зураг зүйн газарт цөөн тоогоор хэвлэсэн тул эдүгээ нүдний гэм болжээ.

*Гэрэл зураг №1. Монголын аймаг, хошуу, харуул,
өртөөний нутгийн зургийн цомог (1986-1987)*

¹ Монгол улсын аймаг, хязгаар, харуулын нутгийн түүхэн хилийн зургийн альбом. УБ. 1986, Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1986.

² Халхын Засагт хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1987, Халхын Түшээт хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1987, Халхын Сайн ноён хан аймгийн хошуудын нутгийн зургийн альбом. УБ. 1987.

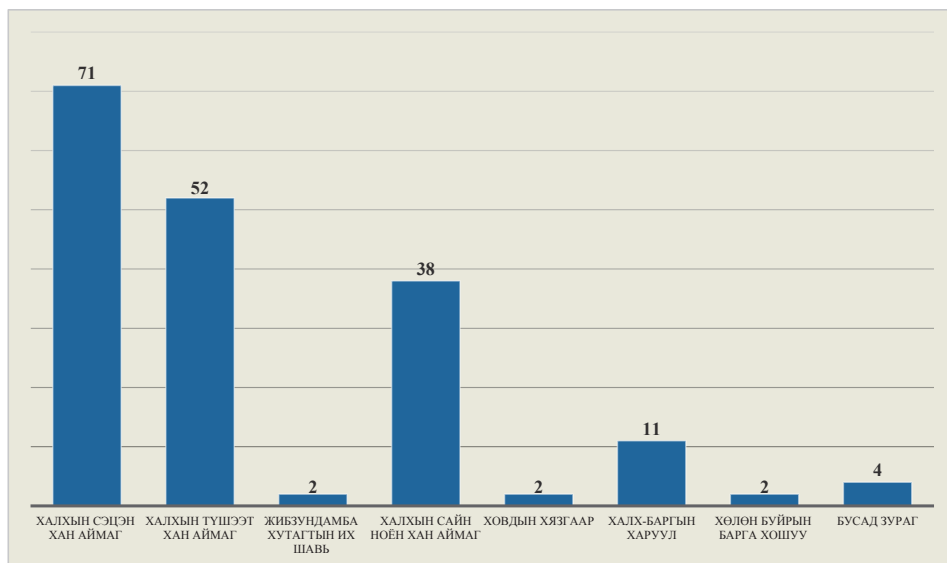
Монголын аймаг, хошуудын нутгийн зургийн цомгийг хэвлэсний дараагаас Улсын Түүхийн төв архив, Улсын Төв номын санд цөөнгүй нутгийн зургийг эргүүлэн өгсөн ажээ. Уг хөмрөгт Халхын Засагт хан аймгийн хошууны нэг ч зураг байхгүй нь тэр бүгдийг эргүүлэн өгсөн гэдгийг нотолно. Мөн анхнаасаа архив, номын сан хоёр нутгийн бүх зургаа шилжүүлэн өгөөгүй нь цомогт орсон нутгийн зургаас ямар нэгэн байдлаар мэдэгддэг. Харин авсан нутгийн зургуудыг буцаан өгч болох талаар Засгийн газрын ямар нэгэн тогтоол шийдвэр байдаггүй тул тухайн үеийн дарга, захирал нарын хоорондын тохироо, гэрээгээр хийгдсэн бололтой. Мөн нутгийн зураг олноор цугларч, нэгдсэн данс бүртгэл хийгдээгүй байсан тухайн цаг үеийн сул задгай байдлын улмаас цөөнгүй нутгийн зураг хувь хүмүүсийн гарт орсон байдаг.

Хэдий тийм алдаа завхрал гарсан хэдий ч БНМАУ-ын Улсын геодези, зураг зүйн газарт биеэ даасан нутгийн зургийн сан хөмрөг үлдэж хоцорчээ. Эдүгээ Улсын газар зохион байгуулалт геодези, зураг зүйн газрын архивт XVIII-XX зууны эхэн үеийн Монголын аймаг, хошуу, шавь, харуул, өртөөний нутгийн 182 зураг хадгалагдаж байна.

Тэдгээр нь Халхын Сэцэн хан аймаг, Түшээт хан аймаг, Жибзундамба хутагтын Их шавь, Сайн ноён хан аймаг, Ховдын хязгаар, Халх-Баргын харуул, Барга хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зураг зэрэг юм. Хамгийн том нутгийн зурагт Сэцэн хан аймгийн 23 хошууны газар орны 123 см х 255 см хэмжээтэй даавуун зураг, удаад нь Түшээт хан аймгийн 21 хошууны 100 см х 171 см даавуун дээр зурсан зураг орно. Хамгийн олон тоотой нь Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зураг ажээ. Тэдгээр нутгийн зургийг харьяалах аймаг, он цаг, үйлдсэн эд, зурсан өнгө, хүрд болон ямар хэмжээс бүхий хүснэгт тор ашиглан зурсан зэргээр дэлгэрүүлэн авч үзье.

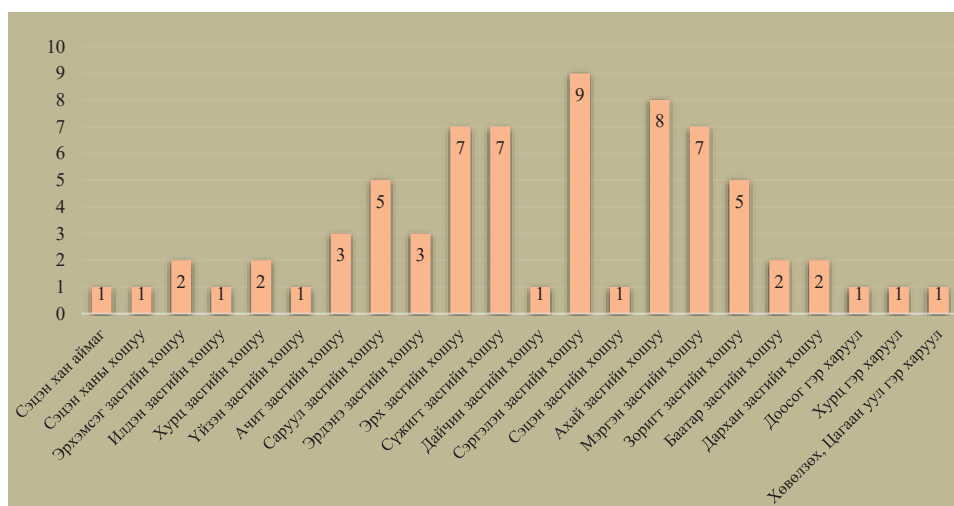
Нутгийн зургийн харьяалал. Уг сан хөмрөгт Халхын Сэцэн хан, Түшээт хан, Сайн ноён хан, Жибзундамба хутагтын Их шавь, Ховдын хязгаар, Хөлөн Буйрын харьяат Шинэ Барга хошуу, харуул, өртөөний нутгийн зургууд бий.

Бүдүүвч №4. ГЗБГЗГазрын архивт буй нутгийн зургийн харьяалал

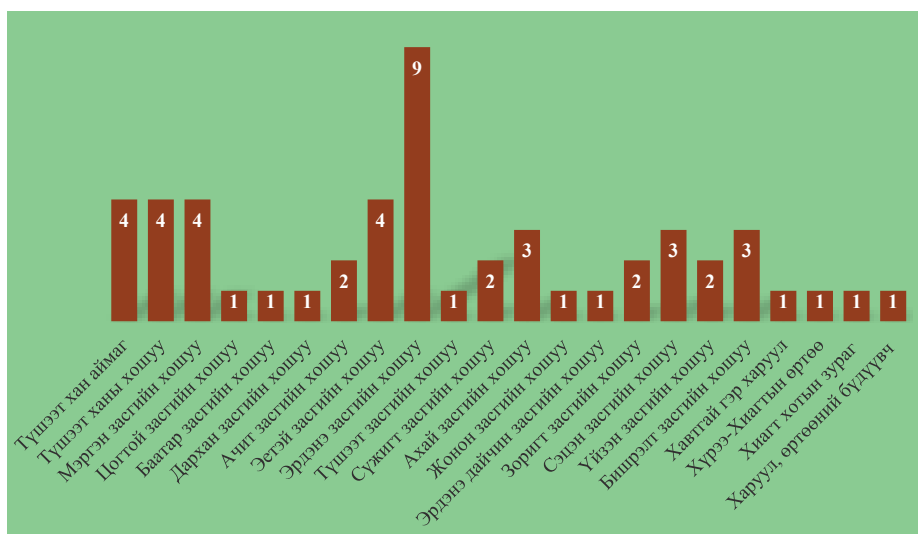
Халхын Сэцэн хан аймгийн хошуудын нутгийн зураг хамгийн олон нь юм. Сэцэн хан аймгийг бүхэлд нь зурсан нэг зураг бий. Сэцэн хан аймгийн 26 хошуунаас 18 хошууны 67 зураг, 3 гэр харуулын тус бүр 1 нутгийн зураг байна. Зарим хошууны нутгийн зураг 9 хувь байдаг. Харин тамгатай хутагтын шавийн нутгийн зураг байхгүй ажээ.

Бүдүүвч №5. Сэцэн хан аймгийн нутгийн зураг

Түшээт хан аймгийг бүхэлд нь зурсан нутгийн зураг 4 байна. Түшээт хан аймгийн 21 хошуунаас 17 хошууны 44 зураг бий. Зарим хошуу 1-9 хүртэл нутгийн зурагтай нь он цагийн хувьд өөр өөр үед хамаарна. Харуул өртөөний бүдүүвч зураг нь гадуураа харуулын, дундаа өртөөдийн чиглэлийг зурж, нэрсийг бичсэн нийтэд тархсан зургийн нэг хувилбар юм.

Бүдүүвч №6. Түшээт хан аймгийн нутгийн зураг

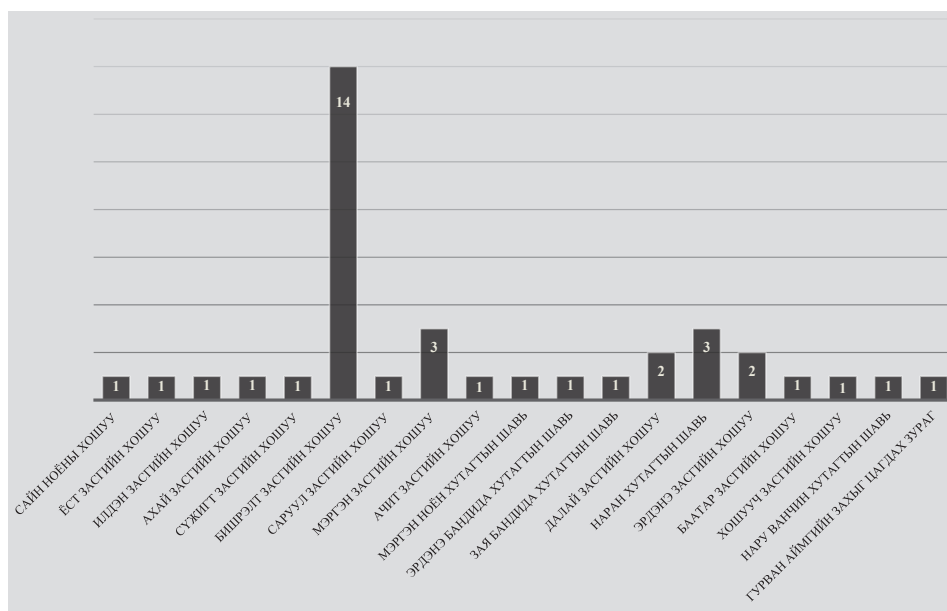
Халхын шарын шашны тэргүүн Жибзундамба хутагтын Их шавийн нутгийн зураг 2 байгаагийн нэг нь түүний 202 отгоос өөрийн гэсэн нутагтай Хар Дархад 3 отог шавийн нутгийн зураг, нөгөө нь Түшээт хан аймгийн Ахай засгийн хошууны нутаг дэвсгэр дээр орших Их шавийн отгуудаас тус хошуутай бэлчээр нутаг булаалдсан зураг юм.

Сайн ноён хан аймгийн 24 хошуунаас 11 хошуу, 8 тамгатай хутагтын шавиас 4 шавийн нутгийн зураг байна. Хошуудын нутгийн зураг 1-12 хүртэл бий. Хамгийн олон 12 нутгийн зурагтай нь Сайн ноён хан аймгийн Бишрэлт засгийн хошуу юм.

Ар Монголын Ховдын хязгаарын нутгийн зураг 2 бий. Эхнийх нь Дөрвөдийн хоёр аймгийн нутгийн зураг юм. Удаах 1912 оны нутгийн зурагт Дөрвөд аймгуудаас гадна Ховдын хязгаарын бусад 17 хошуунаас Алтайн Урианхайн Зүтгэлт засгийн, Өөлдийн Үйзэн засгийн, Дамбийжаажанцан хутагтын шавь хошуу, Мянгадын Дайчин засгийн,

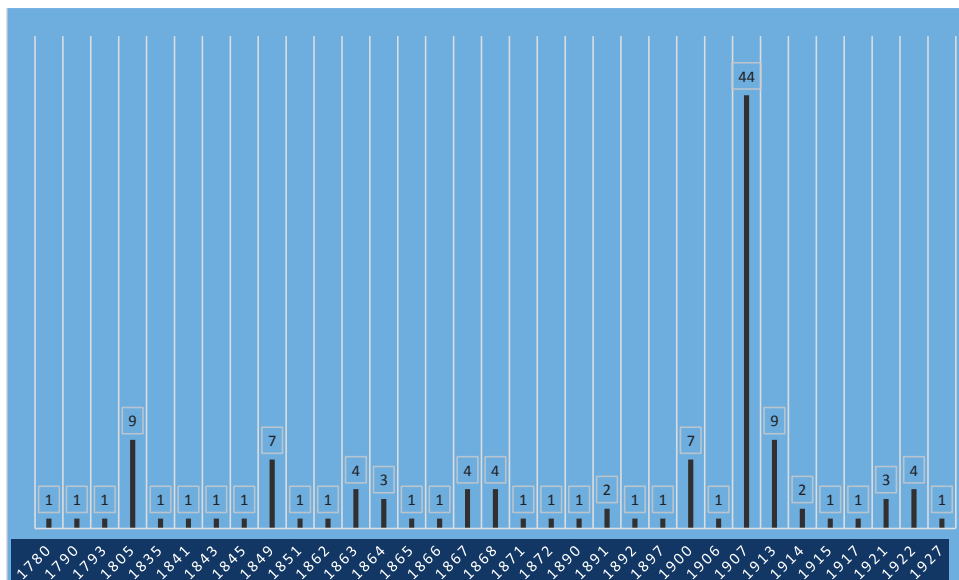
Ховдын тариачин хошууны, хамгийн урд талын Захчин бэйлийн, Захчин гүний гэсэн 7 хошууны нутаг туссан байдаг. Халх-Баргын нутгийн хилийн харуул, Халхын хошуудаас Баргатай нийлэх зах нийлэх нутгийн 11 зураг буй нь 1841-1866 онд хамаарна. Хөлөн Буйрын Барга монголчуудын нутгийн зураг 2 байгааг манж хэлээр бичжээ. Бусад гэсэн ангилалд орж болохуйц 2 зураг байгаа нь язгууртны оршуулга, хулгайч этгээдийн оргосон зураг юм.

Бүдүүвч №7. Сайн ноён хан аймгийн нутгийн зураг

Нутгийн зургийн он цаг. Уг сан хөмрөгт буй 180 зургийн 123-т үйлдсэн огноо (он, сар, өдөр)-г тэмдэглэжээ. Хамгийн эхний зураг 1730-1742 оны хооронд үйлдсэн Халхын Түшээт хан аймгийн нутгийн бүдүүвч зураг бол, сүүлийнх нь 1927 онд хийсэн Монгол улсын Богд хан уулын аймгийн Их дулаан уулын хошууны нутгийн зураг юм. Тэдгээрээс 1907 онд хамгийн олон буюу 44 нутгийн зураг үйлджээ. Энэ нь Манжийн Шинэ засгийн бодлогыг явуулахад хэрэглэх зорилгоор нутгийн зургийг дахин зуруулах Манжийн хааны зарлиг 1907 онд гарсантай холбоотой. Түүний дараа 1805, 1913 он 9 зураг, 1849, 1900 онууд 7 нутгийн зургаар удаална. Нутгийн зургийг бичсэн оны дагуу жагсаавал бүдүүвч доорх байдалтай харагдана.

Бүдүүвч №8. Нутгийн зургийн он

Үйлдсэн он цагийг тэмдэглээгүй нутгийн зураг 57 байна. Үүнээс нэлээд зургийн оныг хошууны засаг ноёны цаг хугацааг баримтлан ойролцоогоор тодорхойлов.

Нутгийн зургийг үйлдсэн эд. Монголчууд нутгийн зургийг их төлөв цаас, даавуун дээр зурдаг. Тус сан хөмрөгт буй нутгийн зургийн 152-ыг цаас, 28-ыг даавуун дээр зуржээ. Он цагийн эрхээр цаасан дээр зурсан цөөнгүй зургийн хадгалалтын байдал тааруу болж байгааг хэлэхгүй өнгөрч болохгүй.

Нутгийн зургийг үйлдсэн арга. Энэ талаар жаахан тогтож хэлэхэд, нутгийн зургийг үйлдэхийн өмнө эхлээд түшмэд нутгаараа явж нарийн дэлгэрэнгүй цэс бичдэг. Нутгийн цэсийг бичихдээ хүрд ашиглан захын овоо хоорондын зүг чигийг тодорхойлж, зайг дээсээр хэмжинэ. Цэсэд хошууны захын овоод болон тэдний хоорондын зүг чиг, зайг заах төдийгүй нутгийн дотор буй уул овооны өндрийн хэмжээ, ямар мод ургадаг зэргийг бичиж тэмдэглэнэ. Цэс бэлэн болсны дараа нутгийн зургийг үйлдэнэ. Ингэхдээ зүг чигийн хүрд ашиглан нутгийн зургийг урд морь зүгээс эхлэн нар зөв тойруулан зурдаг. Тэрхүү хүрдээр дөрвөн зүг, найман зовхис, улмаар хорин дөрвөн зүгийг нарийн тодорхойлдог. Тус

сан хөмрөгт хадгалагдаж байсан дийлэнх нутгийн зургийг зүг чигийн хүрд ашиглан үйлдсэн байна.

Нутгийн зургийн өнгө. Тэдгээр Монгол нутгийн зургийн 161-т ямар нэгэн байдлаар өнгө ялгасан, өнгөт зураас орсон байдаг бол 19 нь дан хар цагаанаар зурагдсан байна. Ер нь Монгол нутгийн зургийн дийлэнхийг өнгө ялган зурдаг. Тухайлбал “Нуур ба гол булаг усыг цөм хөх өнгөөр зурмуй. Бэлчээр газрыг ногоон, элс ба говь шил газрыг бүдэг ягаан өнгөөр зурмуй” гэх зэргээр заасан байдаг. Нутгийн зургийн бичвэрийн тухайд 172 зураг монгол бичгээр, 8 зургийг манж бичгээр үйлдсэн ажээ.

Нутгийн зургийн хэмжээсийн тор. Монголын аймаг, хошуудын нутгийн зурагт хэмжээс (масштаб)-ийн дөрвөлжин тор татдаг байсан нь арай хожуу үед билээ. Тус сан хөмрөгт хадгалагдаж буй 94 нутгийн зурагт хэмжээсийн дөрвөлжин тор татсан бол 86 нутгийн зураг дөрвөлжин торгүй байна. Дийлэнх нутгийн зурагт нэг дөрвөлжинд хэдэн (100, 50, 25, 20) газар багтаасныг бичээгүй тул тухайн хошууны нутаг дэвсгэрээр баримжаалан хэдэн газар (1 газар-576 метр) тооцож хийснийг тодруулах хэрэгтэй болж байна. Мөн хэмжээсийн торын хэмжээ харилцан адилгүй өөр өөр юм.

Нутгийн зургийн тамга. Уг сан хөмрөгт буй нутгийн зургийн 102-ыг тамга дарж баталгаажуулжээ. Зарим нутгийн зурагт тамгыг 1-8 удаа хүртэл дарсан байна. Харин 78 нутгийн зурагт тамга дарж баталгаажуулаагүй тул албан ёсны баримт хэмээн үзэхэд учир дутагдалтай. Гэхдээ тэдгээрт агуулагдаж буй мэдээлэл судалгааны чухал ач тустай.

Тус газрын архивын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй зарим нутгийн зурагт захын овоодын дугаар, нэрийг бичилгүй тусад нь улаан өнгийн цаасан дээр бичиж наажээ. Энэ нь зургийн үндсэн бичвэрт буй бусад газрын дүрслэл, нэрийг дарах, эсхүл тэрхүү наалт цаас үрэгдэж алга болсноор мэдээлэлгүй хоцрох зэрэг сөрөг талтай. Мөн хөх ногоон өнгөөр бүх нутгийг нийтэд нь будсан зарим нэг нутгийн зураг тэрхүү гүн өнгөн дээр хараар бичсэн уул, усны зарим нэр гаргагдахгүй дутагдал дагуулна. Нэг хэсэг нутгийн зурагт захын овоодыг нэгдмэл байдлаар дугаарласан бол нөгөө нутгийн зургуудад дугаарлахгүйгээр нэрийг

бичсэн, эсхүл зэргэлдээх хошуу тус бүртэй зах нийлэх овоодыг тусгайлан дугаарласан байдаг.

Нутгийн зургийг ихэвчлэн хавар, зун, намрын урин дулаан цагт үйлддэг байсан нь төгсгөлийн бичвэр-огноогоос харагдана. Учир нь түшмэд урин дулаан цагт хошууныхаа нутаг дэвсгэрээр явж цэс болон зургаа үйлддэг, мөн өмнө хийсэн зургаа нягтлан шалгаж шинэчилдэг байжээ. Өвөл нутгийн зураг үйлдсэн цөөн хэдэн тохиолдол бас цөөнгүй тааралддаг.

Нутгийн зургийн бичвэрт худам монголоор бичих дүрэм нэг мөр тогтоогүй, сургалтын нэгдсэн тогтолцоо байхгүй байсны улмаас, мөн бичээчийн чадвараас шалтгаалан үгийг алдаатай бичих, үгийн нөхцлийг буруу залгах зэрэг зөв бичих дүрмийн алдаа элбэг тааралдана. Үүнийг хэл шинжээчид тусгайлан судлах буй за.

Монгол нутгийн зурагт буй мэдээллийн үнэ цэнэ. Газар зохион байгуулалт, Геодези, зурагзүйн газрын архивт хадгалагдаж буй XVIII-XX зууны эхэн үеийн нутгийн зургууд нь Монголын аймаг, хошуудын нутаг дэвсгэр, газарзүйн төлөв байдал, нутгийн захын овоод, уул овоодын нэрс, зүг чиг, засаг ноёдын орд өргөө, гол сүм хийд, хилийн харуул, өртөө, замын чиглэл, Халх-Баргын нутгийн зах заагийг судлах түүхэн газарзүйн чухаг сурвалж юм.

Монголчууд нутаг дэвсгэрээ хэд хэдэн удаа зурж үзэж баримжаа тогтож байсныг Сайн ноён аймгийн Бишрэлт засгийн хошууны нутгийн зургийн хувирал өөрчлөлтөөс харж болдог. Тус хошууны нутгийн зураг 12 байгаагаас эхэн үеийн нутгийн 2 зурагт ямар нэгэн гарчиг, он цаг, ертөнцийн зүг зүгийг тавиагүй, нутгийнхаа цөөн хэдэн уул, нуурыг зурж бичсэн байдаг. Харин дараа дараагийн зурагт зүг чигээ тавьж, олон уул овоо, ус нуур зэргийг нэмэн зурж бүрэн гүйцэд дүрсэлж тэмдэглэх болсон байна.

Халхын аймаг, хошуудын нутгийн хил заагийг зарим үед чуулганаар хэлэлцэн тогтоодог байсныг нутгийн зурагт дахь тэмдэглэл бичвэр харуулна. Түшээт хан аймгийн Бишрэлт засгийн хошууны нутгийн зурагт бичсэнээр тус хошууны нутгийн дөрвөн захыг 1772 оны Ширээ нуурын чуулганаар тогтоож байсан ажээ. Энэ зөвхөн нэг хошууны талаарх мэдээ хэдий ч Халх Монголын бусад олон хошуудын нутгийг бас чингэж тогтоосон гэсэн үг билээ. Тодотгон хэлбэл, Халхын ноёдын Ширээ нуурын чуулганаар ганц хошууны нутгийг бус, олон хошуудын нутаг дэвсгэрийн зах заагийг тогтоожээ хэмээн үзнэ.

Мөн нөгөөтэйгүүр Монголын хошуудын нутгийн зах хязгаарыг тогтоох нь уг хэрэгтээ олон жил үргэлжилсэн үйл явц байсныг нутгийн зураг бүрэн нотолно. Бидний олонх судлаачид Монголын хошуудыг байгуулахад нутаг бэлчээр тасалж өгөөд хил заагийг тэр даруй тогтоож байсан хэмээн боддог нь өрөөсгөл ойлголт ажээ. Түшээт хан аймгийн Бишрэлт засгийн хошууны нутгийн зах заагийг тогтоох үйл явц Мөнгө, Сономцэмбэл, Пагважав, Чивагжав гэсэн дөрвөн засаг ноёныг дамнан 1742-1792 оны хооронд явагдсан байна. Бусад хошууд ч ийм үйл явцаас ангид байж чадаагүй нь илэрхий юм.

Хошууны засаг ноёдын угийн бичигт тухайн ноёны захирч байсан хошууны нутгийн дөрвөн захын газрыг тэмдэглэдэг байсан тухай мэдээг Бишрэлт засгийн хошууны нутгийн зурагт бичиж үлдээжээ. Энэ нь нутгийн зураг судлахад бусад бичгийн сурвалжийн мэдээг давхар ашиглахын чухлыг сануулж буй хэрэг юм.

Зарим үед зэргэлдээ орших хошуудын нутгийн зургийг нэг хүн зурдаг явдал байжээ. 1907 онд Халхын Сайн ноён аймгийн Сайн ноён Намнансүрэнгийн хошуу (9-р сарын шинийн 10), түүний урд талын Ёст засаг Балдангийн хошуу (9-р сарын шинийн 4), зүүн талын Илдэн засаг Дондовжанцангийн хошуу (9 сарын шинийн 3), хойд захын Мэргэн засаг Мөнх-Очирын (9 сарын шинийн 6) хошууны нутгийн зургийг нэг хүн зурж, бичсэн нь зургийн гарчиг, зурсан байдал, тайлбар бичвэрийн адил төстэй байдлаас илт мэдэгдэнэ. Морь унасан түшмэд долоо хоногийн дотор дөрвөн хошуугаар явж нутгийн зургийг үйлдсэн гэдэгт хэн ч үнэмшихгүй. Таамаглахул, Сайн ноён аймгийн чуулган даргын газарт хадгалж байсан дээрх хошуудын өмнөх нутгийн зургийг нэг хэлбэр болон бичлэгт оруулан шинэчлэн зурж, бичсэн байна. Чингэх болсны гол учир нь 1907 онд Монгол хошуудын нутгийн зургийг шинээр зурж ирүүлэх тухай Манжийн хааны зарлиг гарсныг биелүүлэх гэж яаравчилсантай холбоотой биз ээ.

1869, 1883 онд Ар Монголын баруун хойд нутаг дэвсгэрээс багагүй газрыг Хаант Орос улсад таслан өгснийг³ Дөрвөд хоёр аймгийн нутгийн зургаас харж болдог. Мөн Дөрвөд хоёр аймгийн ноёдоос Дамбийжанцан хутагтад нутаг өргөж байсан, түүний эзэмшил болох “Ноён хутагтын шавь” хошууд байгуулсан зэрэг нь нутгийн зурагт тэмдэглэгдэн үлджээ.

Хошуудын нутгийн зургаас тэр нутагт адгуулж байсан албаны тэмээ мал, тариалангийн тухай мэдээг олж харна. Эл мэдээлэл нэн

³ Ж.Гэрэлбадрах. XX зуунд Ар Монголын баруун хойд хил өөрчлөгдснийг нутгийн зургаар нягтлах нь. Акта Хисторика. Т.XIX. УБ. 2018. т. 144-156.

товч, тодорхойн дээр чухам байрлалыг нь зураглан харуулснаараа бичгийн мэдээнээс илүү ач тустай. 1868 оны үед Түшээт хан аймгийн Эрдэнэ дайчин засгийн хошуунд 68 газар тариа тарьдаг байсныг ■ гэж тэмдэглээд “Монгол амуугийн газар” гэж бичжээ. Мэдээж тэдгээр нь ноёд язгууртнууд, сүм хийд лам нар, энгийн ардын “амь ульжих тариалан” байсан бололтой. XX зууны эхэн үед Эрдэнэ засаг Намсрайн хошууны 76 газар тариа тарьж байсныг улаан хүрэн өнгөөр зурж, хэний тариа болохыг бичсний дийлэнх хятад иргэдийнх, цөөнх нь Монголын сүм хийдийнх байв. Мөн аймгийн Түшээт засгийн хошууны нутаг дэвсгэрт албаны тэмээн сүрэг, Дөрвөдийн хоёр аймгийн нутагт албаны адуу адгуулж байсныг нутгийн зурагт тэмдэглэжээ.

Цөөнгүй нутгийн зурагт үндсэн дүрслэл, бичвэрийн гадуур дугуй хүрээ татаад 24 зүг чигийг дарааллын дагуу тойруулан бичсэн байдаг. Харин Түшээт хан аймгийн Үйзэн засаг Түдэвдоржийн хошууны нутгийн зурагт тэдгээрийг зүг (гахай зүг), өнгө (цагаагчин өнгө), өнцөг (зевэрхүү өнцөг), зовхис (мөнх зовхис) дөрвөөр тодотгон тэмдэглэсэн нь их онцлог юм.

Нутгийн зурагт уул нуруудын өндрийг газар, хувь, алд гэсэн уртын хэмжүүрээр бичихээс гадна өргөнийг бичсэн тохиолдол нэг бус удаа тааралдана. Түшээт хан аймгийн Үйзэн засаг Түдэвдоржийн хошууны нутгийн зурагт “Буурал хан уул, өндөр нь найман газар, өргөн нь таван газар таван хувь” гэх мэтээр том уул нуруудын өндөр болон үргэлжлэх урт өргөнийг хамтад бичжээ.

Зарим нутгийн зурагт тухайн хошууны нутаг дэвсгэрийг урдаас хойш, баруунаас зүүн тийш болон эргэн тойрон ямар хэмжээтэй, нийт хэдэн захын овоотой зэрэг нутгийн цэсэд байдаг мэдээллийг товчоор бичиж оруулсан байдаг. Сонирхолтой нь, Түшээт хан аймгийн Бишрэлт засаг Сундуйн хошууны нутгийн зурагт баруун өмнөх зовхисоос зүүн хойдох зовхис хүртэл, баруун хойдох зовхисоос зүүн өмнөх зовхис хүртэл хэмжиж бичсэн байдаг.

Дийлэнх нутгийн зурагт нэг бол уул нуруудын өндрийг, нөгөө бол тэдгээрийн үргэлжлэх уртыг өгүүлсэн байдаг ахул Сэцэн хан аймгийн Эрхэмсэг засаг Цэрэннямын хошууны 1897 оны нутгийн зурагт булаг, бүрд, голын урсацын үргэлжлэх уртыг газар, хувь, алдаар хэмжиж бичжээ. Цөөн нутгийн зурагт голын урсгалын чигийг зааж бичсэн байна. Сэцэн хан аймгийн Илдэн засаг Тогтохтөрийн хошууны 1864 оны нутгийн зурагт “зүүн этгээдээс баруун тийш урсах Халх гол” гэж бичжээ. Бас зарим хошууны нутгийн зурагт өөрийн нутгаар дайран явах гол

замын уртыг бас хэмжиж бичсэн байдаг. Сэцэн хан аймгийн Хурц засаг Түдэнгийн хошууны 1907 оны нутгийн зурагт “энэ Их Хүрээний зам, нэг зуун дөчин хоёр газар” хэмээн бичжээ.

Их Юань улсын төгсгөл үед холбогдох Хэрлэн Барс хотын туурин дээр хоёр том суварга байсныг 1805 оны Сэцэн хан аймгийн Саруул засгийн хошууны нутгийн зургаас мэдэж авна. Одоо тэнд саяхан сэргээн засварласан ганц суварга буй. Мөн Сэцэн хан аймгийн Саруул засгийн хошуунд Чингис хааны хар сүлдийг Баян эрхэт уулын орой дээр хадгалж, тахиж байсныг ихэд бодит байдлаар зурж үлдээжээ.

Монгол нутгийн зураг түүхийн сурвалжийн нэг төрөл болохын хувьд бусад баримт бичигт буй алдаатай зүйлийг залруулж өгдөг ач тустай. Үүнд тухайлан хошууны засаг ноёдын нэр усыг дурдаж болох юм. “Монгол улсын илтгэл шастир”-т Түшээт хан аймгийн Эетэй засгийн хошууны ноён Агваандоржийн нэрийг Наваандорж хэмээн, Сайн ноён аймгийн Илдэн засгийн хошууны ноён Дондовжанцангийн нэрийг Дэндэвжанцан гэж буруу бичсэнийг тэдгээр хошууны нутгийн зургийн гарчигаас мэдэж авна. Хошууны нутгийн зурагт засаг ноёныхоо нэрийг буруу бичнэ гэдэг ямар ч үндэсгүй юм.

Манжийн засаг захиргаанаас Чуулалт хаалга-Улиастайн өртөө байгуулахдаа хошуудын нутаг дэвсгэрээс газар таслан өгснийг нутгийн зургаас тодорхой мэдэж авна. Түшээт хан аймгийн Эетэй засаг Агваандоржийн хошууны нутгийн зурагт өөрийн хошууны нутгаас “цэргийн өртөөдөд тавин олгосон нутгийн захад анх овоо тэмдэг байгуулах” болсон тухайгаа бичиж, тэдгээр захын овоодыг тэмдэглэсэн байдаг.

Монгол нутагт оршиж байсан өртөөний болон худалдааны замуудын нэр ус, явах чиглэл, суурин өртөөдийн байрлал, харьяалах нутаг бэлчээрийг тодруулах хамгийн чухал сурвалж нь хошуудын нутгийн зураг болж байна. Чуулалт хаалганаас Улиастай хүрэх гол өртөөний замын дагуух Түшээт хан, Сайн ноён аймгийн 13 хошууны нутгийн зургаас ямар өртөө аль хошууны нутагт, чухам хаана байсныг мэдэж тодруулна.

Халхын нутгийн зах хязгаарыг хятадууд нууцаар даван байгалийн баялаг ухаж олзворлох, ан хийх, ховор өвс ургамал түүх явдлыг зогсоохоор 1782, 1788 онд Алтайн нурууны урдуур говь цөл нутагт байгуулсан Алтны харуул чухам хаана байсныг хошуудын нутгийн зургаас харж болдог.⁴ Алтны харуул нийт 20 байсны зүүн захын Хорсуун,

⁴ Ж.Гэрэлбадрах. Монголын нутаг дэвсгэр, хил хязгаарын түүх. УБ. 2002. т. 148, 206.

Боом, Таац, Зулхунай гэсэн 4 харуул Сайн ноён аймгийн Ёст засгийн хошууны баруун өмнө хэсэгт, Эрдэнэ бандида хутагтын шавийн урд хэсэгт Бамбуу харуул байсныг тэдний нутгийн зурагт тэмдэглэсэн ажээ.

Нутгийн зургаас уул усны нэрийн хувирал өөрчлөлтийг тод томруун харж болно Түшээт хан аймгийн Түшээт засгийн хошууны нутагт буй Инэл уул (хайрхан) эдүгээ Дэлгэрхангай уул, мөн хошууны нутагт байх Хурган өлөн хэмээх нуур Улаан нуур гэх нэртэй болсон байна. Одоогийн Увс нуурыг тухайн Дөрвөд хоёр аймгийн нутгийн зурагт Усуб нуур гэж бичсэн байдаг нь хожим аман ярианы болон бичгийн хэлэнд Увс нуур болон хэлбэржин тогтжээ.

Дийлэнх хошууны нутгийн зурагт буй ганц нэг хуурамч мэдээллийг дурдах нь зүйн хэрэг билээ. Тэр нь “дөчин ламын ном унших газар” гэж бичээд жижиг дуган зурсан тэмдэглэгээ юм. “Дөчин лам” гэх хэллэг Манжийн төрөөс Монголд лам нар хэт ихэдсэнийг хязгаарлахаар нэг хошуунд байх ламын тоог 40-өөр тогтоосноос үүдэлтэйг бид мэднэ. Үнэн хэрэг дээрээ лам нар аль хэдийн 40-өөс хол давж, хүрээ хийд, сүм, ном унших газар “жалгын нэг” болсон ч түүнийг нутгийн зурагт тэмдэглэдэггүй, албаны данс хараад бичилгүй явсаар ирсэн билээ. Мөн үүнийг нөгөө талаас нь, хошуудын гол хүрээ хийдийг зурж бичээд бусад хийд, сүм, дуган, хурлын газрыг тэмдэглэлгүй орхидог байсан гэж тайлбарлаж болох талтай. Дарьгангын сүрэгчин хошууны нутгийн зурагт 17 сүм, 3 хурлын газрыг зурж, нэр усыг тэмдэглэсэн нь ховорт тооцогдоно.

Дүгнэлт. Монгол Улсын Газар зохион байгуулалт, Геодези, Зурагзүйн газрын Архивын сан хөмрөгт хадгалагдаж буй нутгийн зургууд нь XVIII-XX зууны эхэн үеийн Халх Монголын аймаг, хошуудын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалт, газарзүйн байдал, нутгийн захын овоод болон дотор буй уул овоодын нэрс, зүг чиг, дэс дараалал, засаг ноёдын орд өргөө, гол сүм хийд, өртөөдийн байрлал, замын чиглэл, хилийн гэр харуул, Халх-Баргын нутгийн харуулын байрлал, нутаг орны байдлыг судлах үнэт түүх, соёлын сурвалж хэрэглэгдэхүүн юм.